

Наталя Пасічник

Кіровоградський державний педагогічний університет,
Кіровоград

До питання становлення фінансової науки в університетах українських губерній Російської імперії в ХІХ — на початку ХХ століття

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Економічна історія українських губерній Російської імперії ХІХ ст. характеризувалася кризою натурального та дрібнотоварного феодально-кріпосницького господарства і розвитком товарно-грошових ринкових відносин. Зміна соціально-економічних умов господарювання зумовила нові вимоги до фінансової системи держави, правового регулювання фінансової діяльності, органів державного управління фінансами, які, зі свого боку, для здійснення нових функцій потребували висококваліфікованих кадрів у сфері державних, корпоративних і муніципальних фінансів. Проте, не лише об'єктивні умови зародження і розвитку ринкових соціально-економічних відносин сприяли становленню фінансової науки, а й теоретичні концепції науковців і практиків фінансової діяльності. В українських університетах протягом ХІХ — початку ХХ ст. працювало багато видатних вчених економічного та правового напрямів, наукові розробки яких сприяли становленню національної фінансової думки, формуванню фінансів як самостійної сфери наукових досліджень із власним предметом і методом регулювання. Тому актуальним є аналіз наукових витоків становлення і розвитку фінансової науки на теренах України на основі принципів об'єктивності та історизму.

Стан розробленості теми в науці. Першими дослідниками розвитку фінансової науки в Російській імперії в ХІХ ст. були теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки того часу: М. Мордвинов, М. Сперанський, М. Орлов, М. Тургенєв, І. Горлов, Ф. Мільгаузен, В. Лебедєв, І. Янжул, С. Іловайський, С. Вігте, М. Бунге, І. Озеров, М. Рейтерн та інші. У запропонованому списку видатних представників фінансової науки прізвища україн-

ських і російських науковців і практиків фінансової справи подано разом, оскільки в цей час розвиток української фінансової думки здійснювався у загальноцивілізаційному напрямку світової та західноєвропейської економічної та фінансової думки.

Вагомі дослідження наукового доробку українських вчених — викладачів університетів Наддніпрянської України, осмислення їх наукової спадщини з позицій нової методології, вільної від марксистської ідеології, зробили українські науковці В. Андрущенко¹, Л. Безгубенко², О. Василик³, С. Злупко⁴, Л. Горкіна⁵, П. Леоненко, В. Небрат⁶, В. Орлик⁷, С. Юрій⁸ та ін.

Джерела становлення та здобутки української фінансової думки дістали висвітлення в публікаціях С. Злупка, який наголошував на українському пріоритеті у багатьох напрямках наукових досліджень і довів, що українські вчені створили теорії та наукові школи світового рівня⁹.

Розвиток фінансової науки в дослідженнях українських економістів другої половини XIX – початку XX ст. досліджувала В. Небрат¹⁰. Зокрема, нею вперше запроваджено в науковий обіг і аргументовано положення про формування у другій половині XIX — на початку XX ст. української наукової школи фінансів¹¹.

Науковці визначають різні підходи щодо предметних витоків фінансової науки. Фінанси, як наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями розглядалася як частина політичної економії¹². І. Янжул підкреслював «камеральне минуле» фінансової науки¹³ і внесок економічної школи меркантилізму, представники якої започаткували науковість фінансів. У сучасній економічній літературі генеза фінансової науки в Україні розглядається вітчизняними вченими (В. Андрущенко, Л. Безгубенко, О. Василик, П. Ле-

¹ Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.

² Безгубенко Л. М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12–16.

³ Василик О. Д. Фінансова наука // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10.

⁴ Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії / С. Злупко. – Львів: "Євросвіт", 2004. – 543 с.

⁵ Горкіна Л. П. Наука і управління: феномен М. Х. Бунге / М. Бунге: сучасний дискурс. Монографія. Серія «Славетні постаті» / за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – С. 70–81.

⁶ Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В. В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. – 224 с.

⁷ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

⁸ Фінанси: підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.

⁹ Злупко С. М. Внесок українських економістів у розвиток теорії грошей, грошового обігу фінансів / С.М. Злупко // Фінанси України. – 2001. – № 8. – С. 31–49.

¹⁰ Небрат В. В. Розвиток фінансової науки в дослідженнях українських економістів другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец.: 08.01.04 – економічна історія та історія економічної думки / Небрат В. В. – К., 2006. – 20 с.

¹¹ Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В. В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. – С. 151–207.

¹² Рау К. Г. Основные начала финансовой науки: Том 1/ К. Г. Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с.

¹³ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки : Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с.

оненко, В. Небрат, С. Юрій та ін.) переважно як частина економічної науки. Нам імпонує точка зору В. М. Пушкарьової, яка обґрунтовує міждисциплінарний характер фінансової науки і виділяє в фінансах теоретичні основи, які базуються на політичній економії, фінансовому праві, політичних теоріях, та прикладні, що охоплюють фінансову статистику і фінансову історію¹⁴.

Метою статті є дослідження становлення фінансової науки в університетах Наддніпрянської України й визначення взаємозв'язку її економічної та правової складових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом XIX ст. Система вищої освіти в українських університетах Російської імперії неодноразово трансформувалася. Основні етапи її розвитку пов'язані з прийняттям загальноуніверситетських Статутів (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), які були головними нормативними документами, що регламентували діяльність Харківського університету (засновано 1804 р.), Імператорського університету св. Володимира (засновано 1833 р.), Новоросійського університету (засновано 1865 р.). У 30-40 рр. XIX ст. фінансова та фінансово-правова наука введено до

навчальних програм юридичних факультетів університетів¹⁵. Відповідно Загального Статуту Імператорських Російських університетів (1835 р.) в університетах Російської імперії створюється кафедра законів про державні повинності та фінанси і на юридичному відділенні (факультеті) викладається курс з аналогічною назвою; а за Статутом 1863 року на юридичних факультетах університетів заснуються кафедри фінансового права (теорії фінансів, російського фінансового права)¹⁶.

У першій половині XIX ст. у процесі становлення фінансової науки як самостійної сфери наукового знання, питання організації державного господарства, його ресурсного забезпечення та управління виступали частиною теоретичного дискурсу в межах економічної та правової наук.

У Харківському університеті економічні дисципліни викладалися переважно студентами юристами¹⁷. З часів заснування університету почалося вивчення статистики, як прикладного джерела фінансової науки, на юридичному факультеті. Було створено кафедру політичної економії і статистики. Політичну економію в Харківському університеті викладали фундатори фінансової науки Т. Степанов, Г. Цехановецький, П. Цітович, В. Левицький та ін. П. Цітович був членом Ради міністрів фінансів, брав участь у розробці проекту Вексельного статуту, законів про акціонерні товариства; Опублікував один із перших в російській імперії повний «Курс вексельного права» (1887)¹⁸ Значний внесок у становлення та розвиток економічної, фінансової та фінан-

¹⁴ Пушкарева В. М. История мировой и русской финансовой науки и политики: автореф. дис. на ст. эк. наук / В. М. Пушкарева. – М., 2004. – 36 с.

¹⁵ Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

¹⁶ Гриценко І. С. Юридичний факультет Університету святого Володимира, 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К.: Либідь, 2009. – С. 6.

¹⁷ Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк / Отв. ред. проф. И. Е. Тарасов – Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. – С. 32.

¹⁸ Гриценко І. С. Юридичний факультет Університету святого Володимира, 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К.: Либідь, 2009. – С. 159.

сово- правової науки здійснили викладачі Харківського університету — М. Алексеєнко, К. Гаттенберг, П. Мігулін, І. Миклашевський, І. Платонов, І. Сокальський, М. Туган-Барановський та ін. Юридичний факультет університету св. Володимира було започатковано 1835 року¹⁹. Економічні дисципліни почали викладатися з липня 1842 р., у складі першого відділення філософського факультету, коли почали діяти новий Статут і штатний розпис університету, згідно з яким було збільшено кількість кафедр. До прийняття Статуту 1863 р. викладання більшості економічних дисциплін було компетенцією історико-філологічного факультету²⁰. У загальноуніверситетському статуті 1863 р. (§ 15) зазначалося, що при юридичному факультеті функціонує кафедра фінансового права і кафедра політичної економії та статистики²¹, відповідно вищезазначені кафедри університету св. Володимира функціонували при юридичному факультеті з 1863 по 1920 рр. Саме Київський університет у другій половині XIX ст. стає центром фінансової науки Наддніпрянської України²². Формується так звана економічна і фінансова «київська школа», фундатором якої був економіст, фінансист, державний діяч, міністр фінансів Росії М. Бунге. Найбільш відомими науковцями Імператорського університету св. Володимира, розробки яких сприяли становленню і розвитку фінансової науки М. Балудянський, М. Бунге, Д. Піхно, Г. Сидоренко, Г. Цехановецький, М. Цитович, М. Яснопольський, Л. Яснопольський та ін.

Корисним з позицій переосмислення української національної економічної і фінансової думки в XIX ст. на нових ідеологічних засадах є монографія наукового співробітника Гамбурзького інституту світової економіки, спеціаліста з історії економічної думки Йоахіма Цвайнерта²³, який фундаментально проаналізував розвиток економічної думки Росії протягом XIX — початку XX ст. Автор ставить під сумнів ідею про існування особливої школи російської економічної думки як національно єдиної та полемізує з завищеною оцінкою внеску окремих авторів. З позицій дослідження становлення фінансової науки в XIX ст. цінним є матеріал з так званої «київської школи»²⁴, представники якої дистанціювалися від стереотипів мислення лівої російської інтелігенції й створили «мозковий центр» для здійснення ринкових реформ у рамках самодержавства й підготували науковий фундамент для фінансової політики Бунге та Вітте²⁵.

1 (13) травня 1865 року відбулося урочисте відкриття Новоросійського університету. Юридичний факультет університету у своєму складі мав 13 кафедр, у тому числі кафедри економіки і статистики та фінансового права²⁶. Новоросійський університет було створено на базі Рішельєвського ліцею, в якому було закладено певні традиції викладання даних дисциплін. Ще на по-

¹⁹ Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка /В. В. Різун, М. С. Тимошик та ін. — К.: Наша культура і наука, 2004. — С. 296.

²⁰ Гриценко І. С. Юридичний факультет Університету святого Володимира, 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий. — К.: Либідь, 2009. — С. 7.

²¹ Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. — середина XX ст.): [Монографія]. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. — С. 465.

²² Федосов В. М., Юхименко П. І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX — початку XX століття // Економічна теорія. — 2011. — № 4. — С. 79.

²³ Цвайнерт Й. Історія економічної думки в Росії. 1805–1905. Перевод: В. Автономов, Л. Цедилин / Й. Цвайнерт. — М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. — 416 с.

²⁴ Там же. — С. 256–260.

²⁵ Там же. — С. 260–261.

²⁶ Історія Одеської національної юридичної академії / Головний редактор С. В. Ківалов. — Одеса: Юридична література, 2002. — С. 17.

чатку 40-х рр. XIX ст. в ліцеї було відкрито камеральне відділення, на якому вивчалися економіка з наукою про фінанси, наука про торгівлю та комерцію, сільське господарство, огляд російських законів тощо²⁷. Тут готували фахівців-юристів у галузі державного і приватного права, державних службовців. Камеральне і юридичне відділення, які одержали згідно зі Статутом 1837 року статус «університетських факультетів» стали попередниками спеціалізованої фахової підготовки з публічно-правових наук на юридичному факультеті Новоросійського університету. Викладачі Новоросійського університету С. Ловайський, І. Патлаєвський, В. Твердохлебов, Л. Федорович та ін. Зробили істотний внесок у розвиток економічної науки та своїми розробками сприяли становленню фінансової науки як самостійній сфері наукових досліджень.

На той час, фінанси фактично являли собою комплексну навчальну дисципліну, що містила елементи камералістики, політичної економії, науки про фінанси, економічної політики. Викладачі читали лекції за власними конспектами, із використанням наукових праць закордонних, переважно, німецьких учених Х. А. Шльоцера (1805 р.), Л. К. Якоба (1821р.), К. Г. Рау (1826–1832 рр.) та ін.

Органічний взаємозв'язок політичної економії та фінансів запропонував професор Харківського університету М. Алексеєнко. Він розглядав державне господарство як одну із форм народного господарства, тому наука про державне господарство має перебувати у тісному взаємозв'язку з наукою про народне господарство (політичною економією), а державна діяльність поділяється на управлінську і фінансову. Фінансова — розглядає питання податків, мита, державного бюджету, державного боргу тощо. У податках, на думку М. Алексеєнка, простежується економічна і політична складова, з одного боку, податок — один із елементів розподілу, з іншого — встановлення, розподіл, вилучення і використання податку — одна із функцій держави²⁸.

Економічні та камеральні витоки фінансової науки відзначав видатний український правознавець, випускник Київського університету, професор Новоросійського університету І. Патлаєвський. Учений структурує фінанси як науку про державне господарство, що вивчає загальні засади організації фінансового управління, фінансової системи, бюджету, контролю²⁹.

В. Левитський — випускник юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, професор (у 1919–1920 рр. — ректор) Харківського університету, при класифікації економічної науки виділяв теоретичну політекономію, прикладну політичну економію або економічну політику, статистику, історію народного господарства, історію економічних вчень і науку про фінанси. Фінансова наука, на думку науковця, досліджує державне, земське і міське господарство і, в одних своїх частинах є теоретичною дисципліною, а в інших — прикладною³⁰.

Випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, професор кафедри фінансового права Новоросійського університету С. Ловайський вважав, що виникненню і розвитку фінансової науки сприяли фізіократи у Франції і камералісти Німеччини. Відомий фінансист зазначав,

²⁷ Там же. — С.11.

²⁸ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. — Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — С. 29–30.

²⁹ Патлаєвський І. Курс фінансового права. — Одеса, 1885. — 279 с.

³⁰ Левитський В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. — Х., 1914.— С.1.

що фінансова наука процесу свого становлення повинна завдячувати А. Сміту та його послідовникам, а також німецьким ученим-фінансистам³¹.

Суттєво вплинули на розвиток вітчизняних фінансових досліджень праці уродженця Київщини академіка І. І. Янжула. Його робота «Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах»³² вражає глибиною змісту й стає важливою для розвитку фінансового права, і водночас, ця праця не є монографією, а лише університетським підручником, більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що у процесі формування податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й співвідносити це з потребами держави³³.

Як вище було зазначено, у першій половині XIX ст. фінансова наука переживала процес становлення у являла собою частину теоретичного дискурсу в межах економічної та правничої наук. У цей період економічний фундамент фінансової науки становила класична політична економія, яка була започаткована у кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Буагільбером у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. і отримала своє логічне завершення у працях Дж. С. Мілля (Англія)³⁴. Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося вирішення основних проблем первісного накопичення капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної і фінансової науки³⁵.

У другій половині XIX – на початку XX ст. викладачами українських університетів та практиками фінансової діяльності велася активна розробка теорії фінансів, обґрунтовувалася фінансова політика держави. Реформування грошової, кредитної, фінансової систем зумовило необхідність відповідних теоретичних досліджень. Оцінюючи теорію та практику капіталізму вільної конкуренції з критичних позицій, українські вчені вели пошук нових теоретичних засад економічної науки та механізмів вирішення суперечностей ринкового господарства³⁶. На основі аналізу історичних джерел вивчення

³¹ *Иловайский С. И.* Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.

³² *Янжул И. И.* Основные начала финансовой науки : Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.

³³ *Ibidem.*

³⁴ *История экономических учений: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – С. 143.*

³⁵ *Пушкарева В. М.* История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom-/Puschk/index.php.

³⁶ *Небрат В. В.* Развитие финансовой науки в исследованиях украинских экономистов второй половины XIX – начала XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

історії фінансової науки цього періоду, а саме: навчальних курсів фінансового права, політичної економії, фахових монографій та наукових публікацій, можна визначити неоднорідність впливів класичної школи політичної економії, ідей німецької історичної школи і теорій неокласичної школи на процес становлення та розвитку фінансової науки.

Висновки. Протягом ХІХ — початку ХХ ст. у Харківському, Київському і Новоросійському університетах працювало багато видатних вчених економічного та правового напрямів, які зробили істотний внесок у становлення та розвиток фінансової теорії. Чітко простежувався тісний взаємозв'язок між економічною та правовою складовою фінансової науки. Становленню фінансів як самостійної сфери досліджень сприяло використання різноманітних економічних концепцій. На основі різних напрямів економічної теорії у ХІХ ст. виникали самостійні фінансові школи, представниками яких були провідні прихильники того чи іншого напрямку економічної науки. Звідси випливає наукова традиція розглядати історичний розвиток фінансової науки в нерозривному зв'язку з основними спрямуваннями економічної теорії³⁷. Такий принцип підходу до висвітлення історії світової фінансової науки взагалі належить і до аналізу української фінансової думки.

Natalya Pasichnyk, To the question of formation of financial science in the universities of Ukrainian provinces in the Russian Empire in the nineteenth — early twentieth century

The article depicts the process of formation of financial science as an independent branch of knowledge, defines the interaction between economic and legal components of finances. It outlines the influence of different concepts of economic theory on the development of financial science in Ukraine.

ек. наук: спец.: 08.01.04 – економічна історія та історія економічної думки / Небрат В. В. – К., 2006. – С. 11.

³⁷ Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom-/Puschk/index.php.